

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ, ԲԱՆԱՍԵՐ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍ

ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ՏԵՐ ԼԵՎՈՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԶԵՔԻՅԱՆ

*Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության Քահանայապետական Պատվիրակ,
Թուրքիայի Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու թեմի առաջնորդ*

Հոգվածում ներկայացվում է Ղևոնդ Ալիշանը՝ որպես բանաստեղծ, բանասեր և գաղափարախոս: Ալիշանը վիթխարի բանաստեղծ է, ռոմանտիկ բանաստեղծության հիմնադիրը հայ գրականության մեջ: Կարելի է ասել, որ Ալիշանը եվրոպական ընդհանուր ռոմանտիզմի ամենամեծ ներկայացուցիչներից է, ով կանգնած է եվրոպական գրականության բարձր հարթակի վրա՝ Լամարթինի եւ Լեոպարդիի կողքին: Ալիշանի գլուխգործոցները նրա գրաբար բանաստեղծություններն են, որոնք գրեթե արժևորված չեն:

Ալիշանի «Աղոթք աբեղայի» վերնագրով հրապարակած աղոթքները մեր եւ առհասարակ քրիստոնեական հոգեւոր գրականության գլուխգործոցներ են:

Ալիշանը խորագետ բանասեր է, հայագիտության մեջ անգնահատելի ավանդ ունեցող գիտնական, հզոր գաղափարախոս:

Բանալի բառեր՝ Ալիշան, բանասեր, բանաստեղծ, գաղափարախոս, գիտնական, բնագետ, բանահավաք, պատմաբան, հայագետ, աշխարհագրագետ:

Ես չափազանց զգացում եմ: Այս Ձեր բոլոր գեղեցիկ խօսքերը, ասելի քան բարեկամական, բարեացակամութեան այս խօսքերը, անշուշտ, կվերագրեմ Ձեր ազնուութեան, Ձեր անկեղծութեան, և բնականաբար ամէնքս էլ վերջապէս կջանանք մեր լուսնի դնել հայոց մշակոյթի գանձարանի մեջ և այստեղ նորէն Մեծն Ալիշան մեզի ուսուցիչ կհանդիսանայ: Երբ կտօնէին իր քահանայական ձեռնադրութեան եւ գրական գործունէութեան 50-ամեակը Սբ. Ղազարու մայրավանքի մէջ, ինքն առաջին շնորհակալութիւնը կյայտնէ վանքի ամէնէն համեստ աշխատատւ եղբայրներուն՝ ըսելով, թէ. «Եթէ ես կարողացայ այսքան հատորներ գրել, արտադրել, մեծ մասամբ կպարտիմ այդ եղբայրներու աշխատանքին, որոնք, ստանձնելով վանքի տնային ծառայութիւնները, թոյլ տուին ինծի գրել, արտադրել այս հատորները»: Այս խօսքերի մէջ Ալիշանը մեզի կներկայանայ նաեւ իբրեւ համեստութեան, խոնարհութեան մեծ օրինակ, որ կկարծեմ, թէ իսկական գիտնականի առաջին պայմանն է, որովհետեւ, առհասարակ, իսկական գիտունը համեստ կըլլայ, խոնարհ կըլլայ: Գիտէ, որ իր գիտցածը ընդհանուր գիտելիքի պզտիկ մէկ մասնիկն է, մէկ փոքր շիտէն է, իսկ անգէտը, բնականաբար, ամբարտավան կդառնայ, հպարտ կդառնայ, որովհետեւ չունի գիտութեան ըմբռնումն իսկ: Այս տեսակէտով Ալիշանը մեզի մեծ օրինակ

կհանդիսանայ: Կրկին շնորհակալ եմ Ձեր այդ գեղեցիկ խօսքերուն համար, որ կվերագրեմ նաեւ ամբողջ միաբանութեանը: Այստեղ կուզեմ յիշել լուսահոգի, մեծ լեզուաբան պրոֆեսոր Զահուկեանի մէկ խօսքը, որը արտասանած է 1976 թուին, երբ Երևանի պետական համալսարանը, Գիտութիւնների ազգային ակադեմիան և Մատենադարանը միացեալ կերպով Մխիթար Սեբաստացու 300-ամեակին ի պատիւ մեծ ակադեմիական նիստ սարքեցին. «Ինչքան հեռանում ենք,- կըսէ,- Մխիթարի օրերից, նրա կերպարը այնքան մեծանում է մեր աչքերի առաջ»: Բոլոր համեմատութիւնները կատարելով՝ ես ալ որքան կջանամ մի քիչ խորանալ Մխիթարի և անոր մեծ հետեւորդներու վաստակին մէջ իսկապէս գլխապտոյտ տուող, գրեթէ մարդս խելացնոր դարձնող մեծութեան մը հետ դէմ դիմաց կգտնուիմ եւ այսօր, մանաւանդ երբ կխօսիմ օտար հանրութիւններու առջեւ, սա փաստը կբերեմ. երբ Նապոլեոն կգրաւէ ամբողջ Հիւսիսային Իտալիան, մէկ վանք, մէկ հատ վանք տեղը չի մնար: Բոլոր վանքերը փակուած են, գրաւուած են և ասոնց կարգին ամենամեծ արեւմտեան կարգերը՝ Բենեդիկտեանները, Յիսուսեանները, Դոմինիկեանները եւ այլք, մէկ հատ չեն մնացած, մէկ վանք միայն մնացած է՝ բոլոր Հիւսիսային Իտալիոյ տարածքին՝ Տորինոյն մինչեւ Վենետիկ. այդ Աբ. Ղազարի մայրավանքն է: Եւ ինչո՞ւ: Աբ. Ղազարու հայրերը բացայայտօրէն ըսած են. «Այո՛, մենք կրօնաւորներ ենք, միանձներ ենք, բայց միաժամանակ մենք գիտութեան մարդիկ ենք եւ արդէն ցուցադրած են կայսեր առջեւ իրենց բոլոր գիտական, գրական, մշակութային վաստակը: Մարդը, անշուշտ, խելացի մարդ, համոզուած է և հրամայած է, որ Աբ. Ղազարը մնայ այն նոյն կարգավիճակին մէջ, որուն մէջ կգտնուի: Եւ այսպէս փրկուած է Աբ. Ղազար կղզին. որովհետեւ, եթէ Աբ. Ղազար կղզին այն ժամանակ փակուէր, հաւանաբար վերջնական փակուած կմնար: Այնպէս որ ինքս ալ ինչ որոնեմ մեր մշակոյթի գանձարանում, կպարտիմ մեծագոյն մասամբ Աբ. Ղազարի մե- նաստանին, Մխիթարեան դաստիարակութեան, որն էլ ինծի հաճելի, մէկ շատ սիրած բնորոշում ունի՝ Մխիթարեան կերպարը, Մխիթարեան գործունէութիւնը հայ դասականութեան մարմնացումն է: Դասական մշակոյթը միշտ կմնայ: Յաճախ կյիշեմ Ապոլինների այն հոյակապ խօսքը, որ կըսէ. «Երեկոյեան սա պահուս աշխարհի ամենահին գրութիւնը այս առաւօտեան լրագիրն է, ամէնանոր, ամենաթարմ գրութիւնը Հոմերոսն է, կըսէ, Հոմերոսը դասական է և կմնայ յավերժ, մինչ առաւօտեան լրագիրը արդէն երեկոյեան հնացած է»: Այնպէս որ գալով հիմա մեր Ալիշանին՝ ես կուզեմ ըսել, որ մերը լոկ բուհական, միայն դրուատանքի տուրք մը չըլլայ, այն նաեւ միանգամայն առիթ հանդիսանայ նոր հանգրուանի մը Ալիշանեան հետազօտութիւններու մարզին մէջ, քանի որ այս ձեռնարկին կը մասնակցի գիտնականներու հայրենի մեծածառաւ բազմութիւն մը, ակելի քան 100 հոգիներ գործի լծուած են այստեղ, իսկապէս գիտաշրկատ մը, գիտական փոքր բանակ մը, ըսենք:

Ես երեք մասնաւոր կէտերու վրայ շեշտ պիտի դնեմ: Արտայայտելիք որոշ տեսակէտներս կրնան նաեւ վիճաբարոյց ըլլալ: Բայց կը կարծեմ, որ պէտք չէ մենք

վախ ունենանք վիճարկումեն: Այս վիճարկում բառը կկարծեն, որ ժամանակին լսարանի մէջ մտաւ հայաստանեան ներդրումով, որքան գիտեմ առաջին անգամ Հայաստանի մէջ գործածուած է և այսօր բաական ընդհանրացած է: Դժբախտաբար վիճել բառը մեր հայերէնին մէջ երբեմն ժխտական, բացասական իմաստ ունի, կարծես վէճը կոխ ըլլայ, որը կապ չունի նրա հետ, բայց այդպէս կընկալենք: Իսկ վիճարկում բառը այս թիրիմացութիւնը կփարատէ: Խօսքերու մէջ կարելի է վիճարկելի կէտեր ըլլան, ուրեմն վիճարկում կառաջարկեմ նաեւ մեր գիտնականներուն:

Իսկոյն բացայայտեմ այն երեք կէտերը, որոնց շուրջ պէտք է խօսիմ. Ալիշան՝ բանաստեղծ, Ալիշան՝ բանասէր, Ալիշան՝ գաղափարախօս:

Սկսինք Ալիշան բանաստեղծէն:

Ալիշան մեծ, վիթխարի բանաստեղ մըն է, դուք յիշեցիք, որ Ալիշանը ռոմանտիկ բանաստեղծութեան պարագլուխ է: Կարելի է ըսել, որ Ալիշան եւրոպական ընդհանուր ռոմանտիզմի հունին մէջ ամէնէն մեծ դէմքերէն մէկն է: Անվարան կգետեղէի զինքը Լամարթինի եւ Լեոպարդիի կողքին, եւրոպական գրականութեան հարթակին վրայ: Առհասարակ Ալիշանի բանաստեղծութեան լավագոյն որակին շատ քիչեր ծանօթ են, որովհետեւ մեր ծանօթութիւնը Ալիշանի իբրեւ բանաստեղծ՝ «Նահապետի երգեր»ն են, «Հայոց աշխարհիկ», «Պլպուլըն Աարայրի», «Շուշանն Շաարշանայ» և այլն: Սրանց մէջ, անշուշտ, բանաստեղծի աւիւնը կայ, կը յայտնուի, բայց համամարդկային առումով, համեւրոպական ծաւալով Ալիշանը այնտեղ չէ, Ալիշանի լաագոյն բանաստեղծութիւնները իր գլուխգործոց գրաբար բանաստեղծութիւններն են, որոնք ոչ միայն քիչ ծանօթ են, այլ դժբախտաբար մեր հայ բանասիրութեան հեղինակատր առաջնորդներէն մէկը գրեթէ չէ արժեւորած այդ բանաստեղծութիւնները: Ակնարկս Յակոբ Օշականի մասին է. մեծ գրականագէտ, մեծ քննադատ էր՝ համապարփակ հայեացքով արեւտահայ գրականութեան, բայց ունի գաղափարախօսական որոշ կանխարգելումներ: Օշական ըստ արժանւոյն չէ արժեւորած նաեւ Չարենցը: Չարենցի բանաստեղծութիւնները վստահաբար ավելի ծանօթ են մեծ հանրութեան, քան Ալիշանի լաագոյն քերթուածները: Ինչո՞ւ նաեւ Չարենցը Ալիշանի ճակատագրին կը բախի Օշականի մօտ: Բնականաբար Չարենցի պարագան ասելի յստակ է: Չարենցի կոմունիստական միտումները յայտնի են: Հետեաբար զարմանալի չէ, որ Օշականի գաղափարախօսական դիրքը, մանաւանդ այդ ժամանակի տիրող ընդհանուր մթնոլորտին մէջ, չարտօնէր իրեն, որ կարենար Չարենցի արժէքը լրիւ գնահատել: Նոյնն է Ալիշանի եւ առհասարակ Մխիթարեանների պարագային, զորս ինքը կնախընտրէ նկատել ավելի բանահաւաքներ, այս բանահաւաք բառին տալով, ըսենք, սահմանափակիչ, գրեթէ ժխտական նշանակութիւն մը՝ քան բանասէրը:

Գրական գետնի վրայ Ալիշանի դէմ իր գլխաւոր առարկութիւնն այն է, որ գրաբար կգրէ: Այս պարագային մոռնալով, որ գրաբարը տակաւին 19-րդ դարում՝ առաջին

կէսին անկասկած, բայց երկրորդ կէսին եւս դեռ կշարունակէ հայրութեան զարգացած խափն մօտ իր գրաւիչ ներկայութիւնը: Ճգնաժամի մէջ է, բայց տակաւին կայ: Ալիշանի բոլոր կոթողային գործերը՝ «Սիսուանը», «Սիսականը», «Այրարատը», գրաբարով են գրուած, եւ ի՞նչ գրաբար, ուրոյն Ալիշանեան գրաբար մը ունինք: Նաեւ այս տեսակէտէն Ալիշանի «Աղօթք արեղայի» վերնագրով հրատարակած աղօթքները մեր եւ առ հասարակ քրիստոնէական հոգետոր գրականութեան բացարձակ գլուխ-գործոցն են: Նարեկը, Նարեկացին անհամեմատելի մեծութիւն է, կարելի չէ համեմատել, բայց կարելի է անոր մօտենալ: Նարեկեան շունչ մը կայ այդ «Աղօթք արեղայի» գրքոյկին մէջ, որ գլուխգործոց մըն է: Այդտեղ է նաեւ Ալիշանի ուրոյն գրաբարը, որը ինքը կստեղծէ, ինչպէս Նարեկացին կը ստեղծէ ի՛ր գրաբարը: Աւելի ճիշտ՝ ամէն մեծ բանաստեղծ կը ստեղծէ իր լեզուն: Անայլայելի, անշփոթելի է: Նարեկեան որևէ տող որ տեսնենք, լսենք, պիտի ըսենք՝ նարեկեան գրաբար է: Որովհետեւ, ըսի, ամէն մեծ բանաստեղծ իր լեզուն կստեղծէ լեզուին ընդհանուր ծիրին մէջ: Օշականի առաջին առարկութիւնը, թէ գրաբար գրելով, մեռած լեզուով գրած է, թէ այդ լեզուն գրքունակ տողեր, գրքունակ խօսքեր կարտադրէ, որոնք չեն արտահայտեր իսկական ապրումած զգացում և այլն: Այստեղ ուրիշ հարց մըն ալ կայ, բնականաբար, որու մենք տեղեակ ենք, չեմ գիտեր՝ թէ որքան տեղեակ էր Օշական: Գիտենք, որ Եւրոպայի գրականութիւններուն մէջ լատիներէն գրող բանաստեղծներ եղած են, բաական թիով: Բայց կայ բացառիկ օրինակ մը՝ 19-րդ դարու վերջաւորութեան Իտալիոյ մեծագոյն քերթողներէն մէկը՝ Զոլմանի Պասկոլին, գրած է կանոնաւորապէս թէ՛ իտալերէն, թէ՛ լատիներէն, եւ լատիներէն քերթուածքները բոլորին կողմէ կհամարուին իր լաւագոյն քերթուածներու կարգին: Իր կենդանութեան օրոք շահած է մրցանակներ Եւրոպայի մէջ, Ամստերդամ եւ այլ կողմեր: Հետեաբար այն առարկութիւնը՝ թէ Ալիշան մեռեալ լեզուով կգրէր, չի տոկար համեմատական գրականութեան ոլորտին մէջ, նոյնիսկ եթէ նկատի չառնենք այն հանգամանքը, որ գրաբարը 19-րդ դարում մեր մօտ ապրող լեզու էր: Արդարեւ գրաբար քերթուածներ ունին նաեւ՝ մեծագոյններէն Մկրտիչ Պէշկեթաշեանը եւ Խաչատուր Աբովեանը, եւ այլ մեծեր: Արտօնեցէք, որ յիշեմ այստեղ հայրենի հեռուստատեսութեամբ պրոֆեսոր Հենրիկ Յովհաննիսեանի հոյակապ ընթերցումը Աբովեանի գրաբար քերթուածքներուն. ինծի համար այդ երեկոն եղաւ գրական մեծագոյն հաճոյքի ըմբռնում. մէկ ժամ սեւեռած մնացի պաստառին դիմաց, անզուգական հոգեկան վայելքով, զոր մինչեւ այսօր չեմ կրնար մոռնալ: Եւ երանի, թե մեր նոր սերունդը կարենար այդ քերթուածքները իրենց բնագրին մէջ կարդալ՝ Աբովեանը, Պէշկեթաշեանը, Ալիշանը եւ որ ի կարգին: Հետեաբար կկարծեմ, որ այս տեսակէտէն շատ կարեւոր աշխատանք մը կայ կատարելիք, յատկապէս մեր գրականագէտներուն կողմէ, վերաբժեքատրելու մեր արդի շրջանի գարաբար աւանդը: Որովհետեւ եթէ Ալիշանը մենք կրնանք զետեղել Լամարթինի մը կամ Լեոպարդիի մը կողքին, այդ առաւելաբար իր գրաբար քերթուածներուն կը պարտինք: «Հայոց աշխարհիկ»ն ու նման քերթուած-

ները՝ կասկած չկայ որ անոնք ալ գեղեցիկ են, բայց այդ մեծ սլացքը, թոփշը չունին: Ալիշանի բուն գլուխգործոցներն են՝ «Վերադարձ առ ընգուզենին», «Յիշատակ մահու եւ մեռելոց», «Դատաստան Վասակայ մատնչին», «Անդորրանք Անոյ» եւ մանաւանդ «Հուսք բան առ ոգին նուագահան»:

Երկրորդ կէտ. Ալիշան՝ բանասէր:

Ալիշան բանասէրի մասին էլ առարկողներ կան: Օր մը շատ հեղինակատր անձ մը, հայագէտ, որի շատ կյարգեմ, սապէս ըսաւ ինծի. «Ալիշան անելի շատ բանաստեղծ է, քան բանասէր, քան գիտնական»: Ինչո՞ւ: Առարկութիւնը լուրջ առարկութիւն է, որոհետեւ Ալիշան իր աղբիւրները չի նշեր, եւ այսօրուայ գիտական ընկալումներուն դէմ է ասիկա: Այսօր, կկարծեմ որ մեզմէ որեւէ մէկը, եթէ բերէր այդպիսի թեկնածուական ատենախօսութիւն, պիտի չընդունէինք, յետ պէտք է վերադարձնէինք: Բայց Ալիշան այս հարցին լրիւ գիտակցութիւնը ունի: Վանական աւանդութիւն մը կայ, որ իրեն հարցրել են, թէ ինչո՞ւ աղբիւրները չի նշեր, որովհետեւ արդէն ծանօթագրութիւններ դնելու պահանջը կար 19-րդ դարի գիտութեան մէջ, բնականաբար ոչ այսօրուան, գրեթէ մտասելեռուն դարձած ձեւով, բայց կար: Ալիշան ի՞նչ կպատասխանէ: Մենք ամէնքս գիտենք, որ գիտութեամբ կգբաղինք, որ երբ ուսումնասիրութիւն մը կգրենք ծանօթագրութիւնները դնել եւ մշակել, ըստ բոլոր ներկայ պայմաններուն, խմբագրական կանոններուն, երբեմն նոյնիսկ անելի ժամանակ կպահանջէ, քան ինքը յօդուածին շարադրութիւնը: Եւ Ալիշան ըսած է, ըստ վանական աւանդութեան, որ՝ ծանօթագրութիւն դնելու պարագային՝ պէտք է անելի շատ ծանօթագրութիւն գրէր՝ քան գործ:

Այս կէտին, ձեր արտօնութեամբ, անձնական վկայութիւն մը կուզեմ տալ: Ալիշանի այդ ովկիանոսային, այդ համապարփակ գործերէն ես ուսումնասիրած եմ՝ միջին դարու ընթացքին Իտալիոյ մէջ հայ գաղութներուն վերաբերեալ բաժինը, ուշ հռոմէական շրջանէն կամ վաղ միջին դարէն սկսեալ՝ այսինքն 6-րդ դարէն մինչեւ 18-րդ դար ներառեալ: Շատերը կկարծեն, որ Ալիշան հայ գաղութներու մասին խօսած է «Սիսիանի» մէջ առաւելաբար, «Սիսիանի» մէջ ալ խօսած է անշուշտ: Բայց այն հիմնական աշխատանքը, ուր նա մաղէ կանցնէ հայ գաղութները, դա «Սիսականն է»՝ «Համատարած վաճառականութիւն հայոց» գլուխին մէջ: Թոյլ տուէ՛ք՝ անելացնեմ այստեղ որ, ըստ իս, Հայոց այս «համատարած վաճառականութիւնը», որ տեսած է մօտաւորապէս երկու դար, հայկական մեծագոյն կայսրութիւնը եղած է պատմութեան ընթացքին, ո՛չ անշուշտ քաղաքական, այլ տնտեսական առումով: Իսկ Իտալիան, ինչպէս Աշոտ Աբրահամեանը կըսէր, միջին դարու ընթացքին եղած է այն ոսկեայ շղթան, որ կապած է Հայոց աշխարհը, հայութիւնը Արեւմուտքին: Հետեալ բար շատ կորիզային դիրք մը ունին Իտալիոյ գաղութները բոլոր միջին դարու ընթացքին, եւ իզուր չէ, որ Յակոբ Մեղապարտ Վենետիկ կերթայ, Միսիթար Աբբահայր Վենետիկ կերթայ, չեն երթար Բեռլին, Փարիզ, նոյնիսկ Ամստերդամ: Վանանդեցիները Ամստերդամ գացին այդ շրջանին, որովհետեւ հայերու մէջ կար բացառիկ

հոտառութիւն մը, թէ որն էր այդ տուեալ պահուն Երուսալայի ամէնէն յառաջացած կեդրոնը: Ուրեմն այդ ուսումնասիրութեանս ընթացքին, որուն իբր մեկնարկ ծառայած է Ալիշանի հսկայածաւալ աշխատանքը, մեծ բախտն ունեցած եմ աշխատելու ուղղակի Ալիշանի դիւանին մէջ: Կրցած եմ ստուգել մէկ առ մէկ Ալիշանի դիւանին բոլոր տուեալները, Ալիշանի բոլոր հաստատութիւնները, ինչ որ յիշած եւ ըսած է հայոց Իտալիոյ մէջ ներկայութեան մասին, եւ ասոնց համապատասխան բոլոր աղբիւրները: Արդարեւ Ալիշան, իր դիւանին մէջ, իր արխիւներուն մէջ, ամէն բան նշած է ամենայն բժախնդրութեամբ եւ մանրամասնութեամբ, մինչեւ էջերն ու տողերը: Ամէն վկայութիւն՝ որ արած է իտալացի կամ ֆրանսացի, գերմանացի կամ անգլիացի հեղինակներէ, ուղեգիրներէ, պատմաբաններէ: Հաատացէ՛ք՝ մէկ առ մէկ ստուգած եմ, ասիկա 5-6 ամսուան աշխատանք եղաւ՝ 1976-1977 թուականների միջեւ: 45 տարի է գրեթէ անցած: Այդ ամեհի ովկիանոսին մէջ մէկ սխալ մը անգամ չեմ գտած: Միակ գտած վրիպակս՝ զոր կրնամ նշել՝ հետեւեալն է. էջաթիւ մը փոխանակ 22-ի նշուած էր իբրեւ 23: Ա՛յսքան: Եւ ինծի դժուար չէղաւ էջը դարձնելով գտնել սկզբնաղբիւրը: Ուրեմն Ալիշանի բոլոր հաստատութիւնները, բոլոր հաւաստումները ծայր աստիճան հաաստի են: Օրինակ մը ես տամ. Ալիշան կյիշէ, որ Պալերմոյի պաշտպան սուրբը եղած է որոշ ժամանակ մը՝ մօտաւորապէս 60-70 տարի, Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Կարճ շրջան մը, եւ այդ՝ թէականօրէն յիշուած, ըստ ժողովրդական աւանդութեան: Ես ասիկա յիշած եմ իմ աշխատանքիս մէջ իբրեւ Ալիշանէ առնուած վկայութիւն, բայց՝ ինչպէս ըսի՝ Ալիշան ինքն ալ այս վկայութիւնը չէ յիշած իբրեւ ստոյգ տուեալ, այլ իբրեւ հաւանական թուող ժողովրդական վկայութիւն մը: Ինքը ծայրաստիճան գիտակից է գիտական ստուգութեան հնարաւոր բոլոր աստիճաններուն՝ ստուգութիւն, հաւանականութիւն, առաւել կամ նուազ հաւանականութիւն կամ թերեհաւանականութիւն: Ապա ստուգեցաւ «ծերոց աւանդութեան» հաւաստիութիւնը: Նման աշխատանք կարելի է կատարել Ալիշանի բոլոր գործերուն նկատմամբ՝ գլոխ առ գլոխ, ո՛չ այնքան ստուգելու համար Ալիշանի վկայութիւններուն հաւաստիութիւնը, որքան երեւան հանելու համար աղբիւրագրական վիթխարի ժառնգութիւն մը, որ այսօր, նորագոյն պրպտումներու լոյսին ներքեւ, կրնայ նոր լոյս սփռել մեր պատմութեան բազում անցքերուն վրայ: Բոլոր այն գործերը, որոնք այլեւս դուրս կը մնան յաճախ մեր ժամանակակից ուշադրութեան հորիզոնէն, կկազմեն կրնանք ըսել Ալիշանի ենթատեքստը, որոնք ո՛չ միայն Ալիշանի, այլ եւ յետագայ աշխատանքներու հիման վրայ, կրնան հետազօտական նոր հորիզոններ ուրուագրել: Ուստի Ալիշանի կերպարը նոր լոյս եւ արժեւորում կը ստանայ ո՛չ սոսկ իբրեւ վաւեր բանասէր, այլ որպէս մեծ բանասէր, ինչպէս որ է ստուգիւ:

Եւ վերջին կէտը: Ալիշան իբրեւ գաղափարախօս, որ գուցէ ամէնէն փափուկ եւ վիճարկելի կէտն է: Գիտենք Աւետիք Իսահակեանի կարեւոր մէկ պատումը իր յուշերուն: Երբ Աւետիք Իսահակեան կու գայ Սբ. Ղազար, ինչպէս սովորութիւն էր եղած արդէն, 1894-1895 թուականներին պէտք է եղած ըլլայ, շատ երիտասարդ է ինքը, իսկ

Ալիշան արդէն Նահապետի համբաւ կը վայելէ: Այցելուները կծնրադրէին, ոտքերը կհամբուրէին: Անշուշտ, թոյլ չէր տար, ոտքի վեր կհանէր: Աետիք Իսահակեան կծնրադրէ, կուզէ ոտքերը համբուրել եւ կըսէ. «Երջանիկ ես, Նահապետ, մեր երիտասարդութիւնը կջանան քու պատգամները իրականացնել»: Հայ յեղափոխական շարժումները նոր ծնունդ կառնէին, կային արդէն ենթախորքային կերպով, բայց կազմակերպուած ձեւով 1885-1890-ական թուականներուն երեսն կու գան: Ինչ կըլլայ Ալիշանի պատասխանը, շատ նշանակալից է, երկու-երեք տող է: Կըսէ, որ դուք զիս սխալ հասկցաք, ես յեղափոխութիւն չքարոզեցի, եւ կլիշէ Պոլսոյ պատրիարքը, անունը չի տար: Ինչո՞ւ, չեմ կրնալ ըսել, բայց կարող եմ կռահել, թերեւ, անունը չի տար, շատ իմաստուն մարդ է կըսէ, Օրմանեան պատրիարքն է: Կըսէ. «Անոր խորհուրդներուն հետեւեցէ՞ք»: Բայց մենք գիտենք, որ մի քանի տարի վերջ, այդ նոյն Օրմանեան պատրիարքը մենք գահընկեց ըրինք եւ շատ անարգական ձեւով: Ալիշան Պոլսոյ պատրիարքին օրինակ կու տայ, իբր հետեւելիք իմաստուն մարդու: Նման ակնարկ մը կայ նաեւ Գեղցերի մէկ գրութեան մէջ, որ ծանօթ հայագէտ է: Երբ կայցելէ Աբ. Ղազար, Ալիշանի հետ իր գրոյցին երբ կակնարկէ, կտեսնենք, որ նոյն գաղափարը կայ. այսինքն՝ ակնարկ հայերու մէջ տարածուած համոզումին՝ թէ Եւրոպան, իբրն քրիստոնեայ իրականութիւն, մեզի կօզնէ և այլն: Ալիշան կը ջանայ իր ունկնդիրներուն այս գաղափարը հերքել: Որ է յոյս, վստահութիւն մի՞ ունենաք արեւմտեան քաղաքականութեան վրայ: Այստեղ կը յայտնուի Ալիշանի դիրքը իբրեւ գաղափարախօս. շատ կարեւոր յենք մը՝ զոր նկատի պէտք է առնել նաեւ՝ այդ թուականներու համագրին մէջ: Օրինակ մը տամ: Կարդանք Դանիէլ Վարուժանի գրածները Հայր Ստեփան Սարեանի մասին, որ կներկայացներ Մխիթարեան դասական ասանդութիւնը, նաեւ քաղաքական գետնի վրայ: Մխիթարեանները եղած են արդարեւ մէծ դիւանագէտներ: Այս հաւաստումիս մեծագոյն փաստն է՝ թէ ինչպէս կը յաղթահարեն Նապոլեոնական արհաւիրքը, զոր յիշեցի արդէն: Անձնապէս կը խորհիմ թէ այս ասանդութիւնը կու գայ, յետ Մխիթարի հանճարեղ յղացքին, նաեւ իր շատ արժեքաւոր, շատ արժանի յաջորդին՝ Ստեփանոս Ագոնց արքեպիսկոպոսին, որ Տրանսիլուանիոյ իշխանական տունէն կսերէր: Ըստ ասանդութեան այդ հայերը մասամբ կամ մեծ մասամբ Անիէն կսերէին: Հետեաբար Անիի իշխաններուն իշխանական ասանդութեան նշոյլ մը կար Տրանսիլուանիոյ այդ ազատներուն միջեւ, որովհետեւ Ստեփանոս Ագոնցի տապանաքարին վրայ գրուած էր. «Ստեփանոս Ագոնց Ազատ Ճուրճովայ»: Այդ ասանդութիւնը կար, որու հետեւորդ էր նաեւ Ալիշան: Բայց, այդ թուականներուն որոշ Մխիթարեան հայեր արդէն տարբեր ուղղութիւն մը որդեգրած էին: Օրինակ՝ Հայր Սիմէոն Երեմեան, որի հանդեպ շատ մեծ համակրանք ունի եւ կարտայայտէ Դանիէլ Վարուժան: Մինչդեռ Հայր Ստեփան Սարեան այնքան հաճելի չէ իրեն: Հայր Ստեփան Սարեան նահատակուած է Տրապիզոնի մէջ Հ. Կարապետ Տեր-Սահակեանի հետ:

Այստեղ պիտի ուզէի խօսքս փակել՝ մեծ առեղծոածի մը ակնարկելով: Ալիշան երեսուներկու տարեկանին կթողու բանաստեղծութիւնը, մուսային հրաժեշտ կուտայ այն գլուխգործոց քերթումով, զոր արդէն յիշեցի՝ Հուսկ բան: Ալիշան իր էութեամբ բանաստեղծ է եւ երեսուներկու տարեկանէն յետոյ, որ 1852 թուականն է, Պետրոս Դուրեանի ծննդեան տարին, մէկ անգամ միայն թոյլ կուտայ, որ սիրտը բացուի, պառթկայ, երբ որ Անիի աւերակներու մասին «Անդորրանք Անոյ» քերթումը պիտի յղանայ: Այդ չքնաղ բանաստեղծութիւնը գրած է ուշ տարիքին եւ միակ բացառութիւնն է: Հիմա, վանական ասանդութեան մէջ հարց մը կայ, թէ ինչո՞ւ այս մարդը, որ բանաստեղծութեան հրաբուխ է, երեսուներկու տարեկանին կթողու բանաստեղծութիւնը: Վանական ավանդութիւն է, իբրեւ թէ արքայահայրը ըսած ըլլայ իրեն, թէ ինչ այսպէս պարապ բաներ կգրես, դատարկաբանութիւններ, լաւ է անելի լուրջ գործերով զբաղիս: Անկեղծօրէն չեմ կարծեր, որ Մխիթարեան արքամահայր մը այսպիսի բան ըսած ըլլայ, որովհետեւ Մխիթարեան հայրերը իրենց վիթխարի գործունեութեան կարգին նաեւ քերթում կգրէին, բայց ամէնքն ալ բանաստեղծ չէին: Ես կկարծեմ, որ այդ թիրիմացութիւն է: Կկարծեմ որ – անշուշտ առ այժմ վարկածի սահմաններուն մէջ – երիտասարդ Ալիշանը երեսուներկու տարեկանին արդէն զգաց բռնկող հրդեհը, պոռթկացող հրաբուխը, այն թիրիմացութիւնը՝ որու մասին բացայատօրէն կխօսէր երիտասարդ Իսահակեանի հետ: Կուզէր հրաժարիլ քերթումներու այդ ռոմանթիկ աշխարհէն եւ երթալ դէպի այն իսկական գաղափարախօսական ծիրը, եւ վերակերտել Հայոց աշխարհը, սկսելով իր պատմութեան հարազատ մեկնարկէն, իր իսկական մեծութեամբ: Այս միտքը ամէն բանէ առաջ կենթադրէր իմացական, մշակութային, հոգեկան եւ մանաւանդ պատմական խորք մը, իրականութիւն մը՝ քաղաքական կառոյց հանդիսանալէ առաջ: Ինչ որ կ'ըսեմ, վարկածի սահմաններուն մէջ, անշուշտ մեկնաբանութիւն մըն է եւ ուսումնասիրութեան կարօտ հարց մը :

Եւ հիմա թոյլ տուէք որ խօսքերս փակեմ «Հուսկ բան»ի Մուսային ուղղում մեծ մաղթանքով, որ կը բխի երիտասարդ, տուայտող Ալիշանի սրտէն՝ իբրեւ յոյսի ճիչ երկրատր եւ յաւերժ հանդերձեալին համար, զայն յարասելով միանգամայն Հ. Մեսրոպ Ճանաշեանի գեղեցիկ աշխարհաբար թարգմանութեամբ.

«Ասա՛, «Սի՛րտ, մի՛ զարհուրիր. որ զքեւ թուիդ շուրջ գալի՛
 Միայն ցընորք եւ երագք, ունայնութիւնք աշխարհի,
 Այլ քո Հաւատք, քո յոյս, քո սէր՝ կան մընան հաստատուն,
 Վայրի՛կ մի եւս, եւ տեսցես զըստոյգ, զԱստուած իսկ համբուն»:
 «Ըսէ՛, սիրտ մի՛ զարհուրիր, ինչ որ գալիք կը թըլի՛
 Միայն ցնորք է եւ երագ, ունայնութիւն աշխարհի.
 Մինչ քու հաւատքն, յոյսն ու սէր, կան ու կը մնան հաստատուն,
 Դեռ պահ մըն ալ, եւ պիտի տեսնես ստոյգն, Էնն իսկաբուն»:

GHEVOND ALISHAN AS A POET, PHILOLOGIST AND IDEOLOGIST

HIS EMINENCE ARCHBISHOP LEVON ZEKIYAN

*The Pontifical Delegate of the Mekhitarist Congregation of Venice,
the Primate of the Diocese of the Armenian Catholic Church in Turkey*

I appreciate the organization of the conference dedicated to the 200th anniversary of birth of Ghevond Alishan, the Father of the Mekhitarist Congregation, by Gavar State University.

I will present Ghevond Alishan as a poet, philologue and ideologue. Alishan is a great poet, the founder of romantic poetry in Armenian literature. We can say that Alishan is one of the greatest representatives of the general European romanticism, who stands on the high platform of European literature, next to Lamartine and Leopardi. Alishan's masterpieces are his ancient Armenian poems.

The prayers published by Alishan, entitled "Prayer of the Monastic", are masterpieces of our and Christian literature in general.

Alishan is a profound philologue, a scientist with an invaluable contribution to Armenology, a powerful ideologue.

Keywords: *Alishan, philologue, poet, ideologue, scientist, naturalist, folklore collector, historian, Armenologist, geographer.*

ГЕВОНД АЛИШАН КАК ПОЭТ, ФИЛОЛОГ И ИДЕОЛОГ

ЕГО ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВО АРХИЕПИСКОП ЛЕВОН ЗЕКИЯН

*Папский Делегат Конгрегации Мхитаристов Венеции,
Предстоятель Епархии Армянской Католической Церкви в Турции*

Я приветствую всех участников научной конференции Гаварского государственного университета, посвященной 200-летию со дня рождения Гевонда Алишана, отца Конгрегации Мхитаристов.

Я представлю Гевонда Алишана как великого поэта, филолога и идеолога. Алишан – несравненный поэт, основоположник романтической поэзии в армянской литературе. Можно сказать, что Алишан – один из величайших представителей общеевропейского романтизма, стоящий на высокой платформе европейской литературы, рядом с Ламартином и Леопарди. Шедевры Алишана – его стихи на старинном армянском языке-грабаре.

Опубликованные Алишаном молитвы под названием "Молитва отца" являются шедеврами нашей и христианской литературы в целом.

Алишан – ученый, идеолог, филолог, внесший неоценимый вклад в арменоведение.

Ключевые слова: *Алишан, филолог, поэт, идеолог, ученый, фольклор, историк, арменовед, географ.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 13.09.2020թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 14.10.2020թ.: